

Burgerlijk ongehoorzaam voor het leefmilieu én de democratie

Esmeralda Borgo

Klimaatrampen stapelen zich op, rivieren geraken vergiftigd met *forever chemicals* en andere rotzooi en we roeien planten en dieren zo snel uit dat we kunnen spreken van een zesde uitstervingsgolf. Wetenschappers zijn de wanhoop nabij. Opiniestukken, petitie's en netjes aangevraagde betogingen halen niets uit. Sommige mensen worden burgerlijk ongehoorzaam om hun eisen voor een beter milieu kracht bij te zetten. Zijn dergelijke acties aanvaardbaar in democratische rechtstaat?

Vier jaar geleden, op 21 april 2021, de Dag van de Aarde, vernielden negen vrouwen de ruiten van het Londense hoofdkwartier van de HSBC (de Hongkong and Shanghai Banking Corporation), een van de grootste financiële instellingen wereldwijd. HSBC is een belangrijke investeerder in fossiele industrie, in de periode 2016-2020 goed voor meer dan 110 miljard dollar. "Better broken windows than broken promises", aldus de activisten, verwijzend naar de belofte van de bank om zijn CO2-voetafdruk te verkleinen, terwijl hun klimaatplan nog altijd toeliet om steenkoolcentrales te financieren.

De beslissing van een volksjury

Het protest maakte deel uit van de zogeheten 'Money Rebellion' tegen economische instituties die bijdragen aan de klimaatcrisis. De activisten hadden zich laten inspireren door de Suffragettes die een eeuw geleden met gelijkaardige acties opkwamen voor vrouwenrechten. Nadat de negen vrouwen het glas met hamer en beitel hadden verbrijzeld, gingen ze op de grond zitten, wachtend op de politie om te worden gearresteerd.

Volgens Hannah Arendt is het overleven van de democratie afhankelijk van de kracht van mondige burgers die zich verenigen, zij zijn de remedie tegen een falende overheid

Tweeënhalf jaar later, op 16 november 2023 sprak een volksjury hen vrij. Tijdens de drie weken durende rechtszaak had deze jury uitleg gevraagd over het Klimaatakkoord van Parijs en wilden ze weten wat de Britse regering sindsdien had gedaan om de klimaatcrisis aan te pakken. De jury vroeg zich ook af hoe HSBC in staat was geweest om enkele uren na de

actie al de kosten van de schade te kunnen ramen: iets meer dan een half miljoen pond.

"Ik heb mijn hele leven gezorgd voor de mensen rondom mij", reageerde Susan Reid, gepensioneerd maatschappelijk werkster en

een van de activisten, naar aanleiding van de vrijspraak. "Ik weiger toe te kijken terwijl HSBC geld stopt in datgene waarvan we weten dat het onvoorstelbare schade veroorzaakt. De uitspraak van de volksjury laat zien dat gewone mensen niet instemmen met het destructieve geweld als gevolg van investeringen in fossiele brandstoffen."

Het is inderdaad opmerkelijk dat net een jury van twaalf gewone mensen tot dit besluit is gekomen. Ze deden dit nadat ze uitvoerig op de hoogte waren gebracht over de precieze beweegredenen van de activisten, namelijk de onherstelbare verwoesting die financiële instellingen aanbrengen aan het klimaat waardoor de leefbaarheid voor de toekomstige generaties, onze kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen, onmogelijk wordt. Het debat over de planetaire noodtoestand had z'n weg naar de rechtbank gevonden.

Nog opmerkelijker is de uitspraak van 18 maart 2024 van het Britse Hof van Beroep dat het voor activisten bij acties zoals deze tegen HSBC sindsdien ernstig bemoeilijkt, zo niet quasi onmogelijk maakt om hun verweer te baseren op bewijsmateriaal over de ineenstorting van het klimaat.

“Niemand heeft het recht te gehoorzamen”

In het kleine Noord-Italiaanse Bolzano zijn enkele kantoren van het stadje gehuisvest in een gebouw met een enorm basreliëf van Benito Mussolini te paard. Daarnaast staat de slogan ‘Credere, Obbedire, Combattere’ (geloven, gehoorzamen, bestrijden). In 2011 verplichtte de Italiaanse overheid het gemeentebestuur om komaf te maken met dit symbool van het fascisme. De gemeente schreef een openbare aanbesteding uit die open stond voor kunstenaars, architecten en historici. Bedoeling was om het politiek beladen basreliëf ‘onschadelijk te maken en te contextualiseren’. Er werden bijna vijfhonderd voorstellen ingediend.

Het winnende concept schitterde in z’n eenvoud: een met LED’s verlicht opschrift “Niemand heeft het recht te gehoorzamen”, in de drie lokale talen: Italiaans, Duits en het lokale Ladinisch, zou voortaan de fascistische slogan ontkrachten. Dit waren ook de woorden die politiek filosoof Hannah Arendt sprak tijdens een radio-interview in 1964. Later, in 1970, publiceerde ze haar essay *Civil Disobedience* in The New Yorker.

Pierre Lefranc is magistraat en erevoorzitter van magistratenvereniging Magistratuur en Maatschappij. Met het essay van Arendt in de hand, meent hij dat het in een democratische rechtstaat legitiem kan zijn om, onder bepaalde voorwaarden, doelbewust de wet te overtreden.

“Burgerlijke ongehoorzaamheid is geen misdaad”, benadrukt hij, “maar wel een strafbare politieke actie. Bij burgerlijke ongehoorzaamheid overtreedt een minderheid van burgers de wet zeer bewust met als doel nieuw beleid of wetgeving uit te lokken, als *ultimum remedium*. Die burgers doen dit niet voor zichzelf, maar voor het algemeen belang. Ze zien dat het beleid of de wet indruist tegen hogere rechtsnormen zoals de grondwet, die onder meer een gezond leefmilieu garandeert, of Europese en internationale mensenrechtenverdragen of klimaat-akkoorden.”

“Burgerlijk ongehoorzamen nemen bewust het risico op vervolging en bestraffing. Dat wil echter niet zeggen dat ze aanvaarden om gestraft te

worden voor hun actie, integendeel. Zo kunnen ze in de rechtbank hun wetenschappelijk gefundeerde kritiek uiten, in de hoop dat zij daar gehoor krijgen.” Dat is precies wat de negen vrouwen die op 21 april 2021 actie voerden tegen HSBC beoogden en waar ze in geslaagd zijn.

Het onderscheid tussen burgerlijke en criminele ongehoorzaamheid is duidelijk, aldus Lefranc. “Bij criminele ongehoorzaamheid schuwt de crimineel de openbaarheid en is hij enkel uit op eigen profijt. Geweld is dan niet uitgesloten. Wie burgerlijk ongehoorzaam is, zoekt de openbaarheid op, handelt vanuit gemeenschapszin en schuwt geweld.”

Volgens Hannah Arendt is de liberale democratie onlosmakelijk verbonden met burgerlijke ongehoorzaamheid. “In een gesloten autocratie zoals Iran is burgerlijke ongehoorzaamheid niet aan de orde”, verduidelijkt Lefranc. “Iraanse vrouwen die weigeren om een hoofddoek te dragen, zijn niet burgerlijk ongehoorzaam, maar gaan in verzet of rebellie en dat leidt tot dodelijke repressie. Burgerlijke ongehoorzaamheid is ook geen revolutie want het aanvaardt de legitimiteit van het wettelijk systeem.”

Volgens Arendt is burgerlijke ongehoorzaamheid zelfs noodzakelijk om de democratie te beschermen tegen totalitaire bedreigingen. Het overleven van de democratie is volgens haar afhankelijk van de kracht van mondige burgers die zich verenigen. Zij zijn de remedie tegen een falende overheid. En daarom moet, aldus Arendt, in het gebouw van de liberale democratie een nis worden voorzien voor burgerlijke ongehoorzaamheid.

Delicaat?

Het lijkt op het eerste zicht erg delicaat om burgerlijke ongehoorzaamheid in het democratisch systeem in te bouwen. Dat onze democratie een manier zou moeten vinden om toe te laten dat we de wet bewust zouden mogen overtreden, klinkt nogal contradictorisch. Een mogelijke bestraffing is tenslotte inherent aan een illegaal optreden.

Maar mondige burgers die opkomen voor het leefmilieu voelen zich al lang in het nauw gedreven. Ze zien dat industriële lobbygroepen geld noch moeite sparen om de regelgeving rechtstreeks naar hun hand te zetten. Leefmilieuorganisaties met beperkte middelen moeten opboksen tegen een leger van vertegenwoordigers van de gevestigde belangen.

Zo berekende Corporate Europe Observatory, dat 162 bedrijven en brancheorganisaties te samen minstens 343 miljoen euro per jaar uitgeven aan lobbywerk op Europees niveau. Dat is 86 miljoen meer sinds 2020, een stijging van een derde in de afgelopen vijf jaar. CEO gebruikte de officiële cijfers voor z'n berekeningen en benadrukt dat dit hoogstwaarschijnlijk een aanzienlijke onderschatting van de reële bedragen is.

De urgentie van de klimaat- en leefmilieuproblematiek leidt steeds meer mensen tot wanhoop. Ze zien dat overheden falen om deze problemen aan te pakken. Burgerlijke ongehoorzaamheid voelt voor hen als de enige resterende mogelijkheid om beleidsmakers er op een beschaafde manier toe te bewegen de nodige veranderingen te realiseren.

Ze zijn in goed gezelschap. In 2008 riep Nobelprijswinnaar en oud-vicepresident van de Verenigde Staten, Al Gore, jongeren al op om met acties van burgerlijke ongehoorzaamheid de bouw van nieuwe kolencentrales tegen te gaan. Wetenschappers zoals Julia Steinberger, Rose Abramoff en Peter Kalmus, die meewerkten aan de rapporten van het Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC, doen mee aan acties waarbij ze de wet bewust overtreden. Als zelfs onafhankelijke en goed geïnformeerde wetenschappers overgaan tot burgerlijke ongehoorzaamheid, wordt het dan geen tijd om deze mondige burgers gehoor en erkenning te geven?

Toenemende criminalisering

Beginsel 10 van de Verklaring van Rio (1992) stelt dat milieu-aangelegenheden best worden aangepakt met de betrokkenheid van burgers en dat dit op het meest relevante niveau moet gebeuren. Burgers moeten daarom toegang hebben tot informatie en de gelegenheid krijgen om deel te nemen aan besluitvormingsprocessen. Dit beginsel is vertaald in het Verdrag van Aarhus, dat in 1998 binnen de Europese Economische Commissie van de Verenigde Naties (UNECE) is aangenomen.

Art. 3.8 van het Verdrag van Aarhus stelt dat overheden moeten waarborgen dat wie zijn rechten uitoefent, volgend uit het Verdrag, "niet mag worden gestraft,

vervolgd of op enige wijze gehinderd wegens hun betrokkenheid". Om beter te kunnen waken over de uitvoering van art. 3.8 is in juni 2022 Michel Forst aangesteld als 'Special Rapporteur on Environmental Defenders under the Aarhus Convention'. Zijn taak bestaat er in op te komen voor milieuactivisten en bewustzijn te creëren over hun rechten. Hij doet dat aan de hand van publieke verklaringen, via diplomatieke kanalen of door mistoestanden bij mensenrechteninstanties onder de aandacht te brengen.

Via een eenvoudige procedure, de Rapid Response Mechanism for Environmental Defenders, kunnen milieu-activisten met hun klachten over het overheidsoptreden bij hem terecht. Hij laat de klacht onderzoeken en bekijkt welke (diplomatieke) acties mogelijk zijn. Een uitspraak volgt al na enkele maanden. Klachten en bijhorende correspondentie zijn openbaar. De uitspraken zijn juridisch niet bindend, maar hebben een normatieve kracht en verhogen het bewustzijn over de rechten van milieu-activisten. Ze zetten druk op de overheden die het Verdrag van Aarhus ondertekenden om hun verplichtingen na te komen. Indien een overheid niet meewerkt, kan de Special Rapporteur beslissen om de zaak over te maken aan de Aarhus

Convention Compliance Committee (ACCC), dat nog wat meer gewicht in de schaal kan leggen.

Op 28 februari 2024 luidde Forst de alarmklok. In een uitvoerig rapport illustreerde hij een verontrustende trend naar steeds meer onderdrukking en criminalisering van vreedzaam milieuprotest en burgerlijke ongehoorzaamheid. "De repressie tegen vreedzame milieufacties van burgerlijke ongehoorzaamheid in Europa is een grote bedreiging voor de democratie en de mensenrechten", concludeert hij. "De ecologische noodsituatie waar we collectief mee te maken hebben en die wetenschappers al tientallen jaren documenteren, kunnen we niet aanpakken als degenen die alarm slaan en actie eisen daarvoor worden gecriminaliseerd. De enige legitieme reactie op vreedzaam milieuaactivisme en burgerlijke ongehoorzaamheid is dat de autoriteiten, de media en het publiek zich realiseren hoe belangrijk het voor ons allemaal is om te luisteren naar wat milieuactivisten te zeggen hebben."

De ecologische noodsituatie kunnen we niet aanpakken als degenen die alarm slaan en actie eisen daarvoor worden gecriminaliseerd

Soft law

Volgend op dit onrustwekkend rapport werkt de Special Rapporteur nu aan een reeks richtlijnen voor overheden om de rechten van milieu-activisten te respecteren. Een *draft* versie van deze *Guidelines on the Right to Peaceful Environmental Protest and Civil Disobedience* verscheen op 17 februari dit jaar voor publieke consultatie. Acties van burgerlijke ongehoorzaamheid worden daarin erkend als een vorm van protest die beschermd wordt door internationale en regionale mensenrechtenwetgeving¹. Er is sprake van burgerlijke ongehoorzaamheid indien het gaat om een opzettelijke overtreding van de wet (1) omwille van een openbaar belang (2) en de actie moet in het openbaar (3) en geweldloos (4) gebeuren.

Milieuoprotesten, inclusief daden van burgerlijke ongehoorzaamheid, kunnen verschillende vormen van verstoring teweeg brengen, zo wordt gesteld, gaande van de bezetting van terreinen of wegblokkades tot online verstoringen zoals mailbombardementen. Volgens het VN Mensenrechtencomité² moeten dergelijke verstoringen mogelijk zijn tenzij ze een onevenredige belasting vormen. Overheden die beperkingen opleggen moeten die uitvoerig motiveren.

Er wordt bovendien verwezen naar het Europees Hof voor de Rechten van de Mens dat erkent dat verschillende vormen van disruptief protest vallen onder art 10 (vrijheid van mening) en art 11 (vrijheid van vergadering en vereniging) van het Europees Verdrag voor de Mensenrechten. Dit is het geval zolang activisten niet de intentie hebben om geweld te gebruiken of op een andere manier de basis van de democratie te willen ondermijnen.

Het VN-Mensenrechtencomité heeft verduidelijkt dat met 'geweld' wordt bedoeld: fysiek geweld tegen personen, resulterend in letsel of de dood, ofwel ernstige schade aan eigendommen.

1 Het draft document beroept zich hiervoor op het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, en meer bepaald de *interpretatie* (General comment No. 37 (2020) on the right of peaceful assembly (article 21), adopted by the UN Human Rights Committee at its 129th session) van artikel 21, dat in §16 stelt dat collectieve acties van burgerlijke ongehoorzaamheid of andere vormen van directe acties onder dit artikel vallen op voorwaarde dat ze geweldloos zijn.

2 Ibid, §§ 6, 47 en 57.

Indien sommige deelnemers hun toevlucht nemen tot geweld, betekent dit niet dat de hele actie daarom als gewelddadig moet worden geclassificeerd. Volgens het EHRM moeten vreedzame intenties verondersteld worden, tenzij er voldoende overtuigend bewijs is dat organisatoren of deelnemers van plan waren geweld te gebruiken, dit te bepleiten of daartoe aan te zetten. De *draft Guidelines on the Right to Peaceful Environmental Protest and Civil Disobedience* van de Special Rapporteur on Environmental Defenders bevat een reeks richtlijnen voor overheden, media en rechtbanken. Vooreerst moeten overheden werk maken van doeltreffend milieu- en klimaatbeleid. Activisten mogen niet langer afgeschilderd worden als criminelen. Overheden mogen de acties niet gebruiken als voorwendsel om de openbare ruimte en de uitoefening van fundamentele rechten in te perken. Integendeel, overheden moeten voldoen aan de internationale verplichtingen inzake vrijheid van meningsuiting en het recht op vergadering en vereniging. Ze moeten ophouden met maatregelen in te zetten die bedoeld zijn voor terrorismebestrijding en georganiseerde misdaad. Van rechtbanken wordt verwacht dat de aanpak van disruptief protest en de opgelegde straffen niet bijdragen aan de beperking van het openbare debat.

In november zal de Special Rapporteur de richtlijnen voor vreedzaam protest en burgerlijke ongehoorzaamheid voorleggen op de zitting van de Meeting of the Parties to the Aarhus Convention. Het is echter een informatief achtergronddocument en het is niet de bedoeling dat het wordt bekrachtigd of aangenomen.

De nis?

Volstaat dit als nis voor burgerlijke ongehoorzaamheid binnen onze democratie? Met de bril van Hannah Arendt op blijft Pierre Lefranc kritisch over de manier waarop in een context van mensenrechten naar burgerlijke ongehoorzaamheid wordt gekeken.

“Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens aanvaardt dat je beroep doet op je recht op vrije meningsuiting als grondslag voor strafvermindering of zelfs om straf uit te sluiten. De focus ligt dan op het ene strafbare feit gepleegd door die individuele persoon en op de vraag of de beperking die de overheid aan diegene die burgerlijk ongehoorzaam was, heeft opgelegd, noodzakelijk en proportioneel was.”

“Mensen die burgerlijk ongehoorzaam zijn, vragen om eindelijk eens gehoord te worden. Ze willen dat er aandacht is voor datgene waarvoor ze opkomen, en ze zijn bereid om daar ver in te gaan, zelfs tot in de rechtbank. Ze willen dat het proces wordt gevoerd over hun motieven, net zoals in de zaak tegen de negen vrouwen die de ruiten van het gebouw van de HSBC hadden vernield.

Vanuit een context van mensenrechten staat de rechter alleen maar stil bij de legitimiteit van het overheidsoptreden tegen de actie maar hij spreekt zich niet uit over de legitimiteit van de actie. Het hele discours gaat bijgevolg voorbij aan de redenen waarom die persoon, samen met anderen, burgerlijk ongehoorzaam is geweest.” ■

Op 30 april komt erevoorzitter van de vzw Magistratuur en Maatschappij Pierre Lefranc spreken over de visie van Hannah Arendt op burgerlijke ongehoorzaamheid en over de relevantie daarvan voor de milieuactivisten van vandaag.

Dit gesprek gaat door in Den Hannekesnest, Burggravenlaan 7 in Evergem. Welkom met hapje en drankje vanaf 18u30. Het gesprek begint om 19u30 en wordt om 21u30 afgesloten met een drink.